

Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού (Θεσσαλονίκη)

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Οι Έλληνες του Πόντου και οι Γεωργιανοί, λαοί στο σημείο συναρμογής της Ευρώπης με την Ασία έζησαν επί αιώνες στους κόλπους ή και τις παρυφές πολυεθνικών και πολυπολιτισμικών αυτοκρατοριών (ρωμαϊκής, βυζαντινής, περσικής, οθωμανικής). Οι Έλληνες του Πόντου, ακριτικοί φρουροί της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κονταροχτυπήθηκαν με τους Γεωργιανούς γείτονές τους, οι οποίοι προσπαθούσαν να διευρύνουν ή να ασφαλίσουν τα όρια των δικών τους μικρών βασιλείων. Σύμμαχοι ή αντίπαλοι στη μακρά διάρκεια βρέθηκαν να συμβιώνουν μέχρι πρόσφατα στο πλαίσιο της ρωσικής αυτοκρατορίας και στη συνέχεια της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών. Οι πρώτοι με την αίσθηση της "φιλοξενούμενης" εθνότητας, αφού δεν αξιώθηκαν να αποκτήσουν ουσιαστικά δική τους αυτόνομη περιοχή και οι δεύτεροι με την πίκρα του στερημένου της ανεξαρτησίας του από το 1801 έθνους.

Από τις αρχές σχεδόν του 19^{ου} αιώνα, οπότε άρχισε να επιταχύνεται η ρωσική διείσδυση στον Καύκασο, και ως το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου σημειώθηκαν οι μεγαλύτερης κλίμακας, μαζικές κατά κανόνα, μεταναστεύσεις των Ελλήνων αποκλειστικά σχεδόν από τον γειτονικό τουρκοκρατούμενο Πόντο.¹ Παρά τις μετοικεσίες αυτές δεν υπήρξαν κενά στις σχέσεις των μετοίκων με τη γενέτειρα τη γη τον Πόντο και το

---

* The paper of the conference.

¹ Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, "Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα", ΔΚΜΣ, 10, 1993, 91-172. Πρβλ. της ίδιας, "Οι πρώτες μετοικεσίες στην Υπερκαυκασία (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.)" και "Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου προς τις χώρες του Καυκάσου (1829-τέλη 19ου αιώνα)": Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.) Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία, Θεσσαλονίκη 1997, 75-126.

μητροπολιτικό κέντρο την Ελλάδα. Τα αλληπάλληλα, στη συνέχεια, προσφυγικά ρεύματα (1919-1921, 1928-1930, 1937-1938, και ιδίως από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα) Ελλήνων Ποντίων από τα ανατολικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας, τον Καύκασο και τις άλλοτε Σοβιετικές Δημοκρατίες της Κεντρικής Ασίας προς την Ελλάδα θα έπρεπε να κρατήσουν ζωντανό το ενδιαφέρον για το κομμάτι αυτό της ελληνικής διασποράς στη Ρωσία και την ΕΣΣΔ. Το βαθμό στον οποίο αυτό συνέβη θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Στην εισήγηση που ακολουθεί θα περιορισθούμε στην εξέταση της ιστοριογραφίας που αφορά τους Έλληνες της Γεωργίας και των περιοχών που προσαρτήθηκαν στη Ρωσία το 1878, δηλαδή του Βατούμ-Καρς-Αρνταχάν. Υποχρεωτικά θα συμπεριλάβουμε τις εργασίες που αφορούν τους Έλληνες του Καυκάσου, στις οποίες γίνεται ειδική, εκτενής αναφορά στους Έλληνες της Γεωργίας. Το ίδιο ισχύει και για τα έργα γενικότερου περιεχομένου. Οι διαπιστώσεις που θα εκτεθούν απορρέουν κυρίως από τη μέχρι σήμερα διαθέσιμη στους Έλληνες τουλάχιστον ερευνητές ξενόγλωσση, ιδιαίτερα ρωσική και σοβιετική βιβλιογραφία, καθώς και την ελληνική. Στην τελευταία κατηγορία συμπεριλαμβάνουμε τους Έλληνες συγγραφείς στην Ελλάδα και την διασπορά με εξαίρεση τους ομογενείς της Ρωσίας/ΕΣΣΔ, των οποίων οι εργασίες εντάσσονται στη ρωσική και σοβιετική βιβλιοπαραγωγή.

Σε ό,τι αφορά την ξένη γενικά βιβλιογραφία επιτρέψτε μου να αναφέρω, προεξαγγελτικά σχεδόν, ότι το ενδιαφέρον των ξένων ερευνητών για την παρουσία των Ελλήνων στον Καύκασο, στη Γεωργία ειδικότερα, κατά τους νεότερους χρόνους, υπήρξε περιορισμένο, ιδιαίτερα αποσπασματικό και εξαρτημένο από τις πολιτικές συγκυρίες. Ισχνές, ανύπαρκτες σχεδόν είναι μέχρι σήμερα οι σχετικές αναφορές στη δυτική βιβλιογραφία. Αρκετά αντιπροσωπευτική είναι λ.χ. η περίπτωση της πρόσφατης έκδοσης στη Γαλλία (1992) Λεξικού των εθνοτήτων και των μειονοτήτων της τ. ΕΣΣΔ: οι Έλληνες αναφέρονται μόνον ως ξεχωριστή γλωσσική ομάδα σε πίνακες² που αντλήθηκαν από επίσημες σοβιετικές στατιστικές, αλλά δεν βρίσκουν τη θέση τους στο κυρίως σώμα του βιβλίου όπου παρατίθενται ενημερωτικά στοιχεία για όλες τις άλλες μικρές και μεγάλες μειονότητες.³

² Roger Caratini, *Dictionnaire des nationalités et des minorités de l'ex - U.R.S.S.*, Παρίσι, Larousse, 1992, 238, 245.

³ Πρβλ. ανάλογα παραδείγματα στην Εισαγωγή του συλλογικού έργου Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη 1997. Στις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα υπάγεται η περίπτωση του διευθυντή των Εθνικού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Γαλλίας (CNRS) Michel Bruneau, ο οποίος επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διασπορά των Ελλήνων του Πόντου. Βλ. δείγματος χάριν Michel Bruneau (ed.) *Les Grecs Pontiques. Diaspora, identité, territoires*, Παρίσι 1998. Γενικότερου περιεχομένου είναι το συλλογικό έργο

Η έλλειψη αυτή θα μπορούσε να αποδοθεί ως ένα βαθμό στην ισχύτητα των διαθέσιμων επίσημων σοβιετικών στοιχείων, και στο γεγονός ότι οι Έλληνες όχι μόνον δεν συγκαταλέγονταν στους "αυτόχθονες" λαούς της χώρας, αλλά είχαν και περιορισμένο αριθμητικό μέγεθος και πολιτικό βάρος σε σύγκριση με άλλες "φιλοξενούμενες" εθνότητες, όπως π.χ. οι Γερμανοί και οι Εβραίοι.⁴ Οι λόγοι ωστόσο αυτοί δεν δικαιολογούν απόλυτα τη μεγάλη διαφορά, αν δεν συνυπολογίσουμε το μικρό ενδιαφέρον που έδειξαν για του ομοεθνείς τους οι υπόλοιποι Έλληνες σε καίριες στιγμές της ιστορικής τους διαδρομής και κυρίως τη λυμφατική, μέχρι τις μέρες μας σχεδόν, παρουσία ξενόγλωσσων μελετών των Ελλήνων ερευνητών.⁵

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία τερματίζεται η διόγκωση της τσαρικής αυτοκρατορίας με προσκτήσεις νέων εδαφών στον Καύκασο (Βατούμ, Καρς, Αρνταχάν) έκαναν την εμφάνισή τους στη ρωσική βιβλιογραφία εργασίες που αναφέρονταν τόσο στη δημογραφική δυναμική των εθνοτήτων της περιοχής, όσο και στην παραγωγικότητά τους. Φυσικά γινόταν και ιδιαίτερος λόγος για τους ελληνικής καταγωγής πλυθυσμούς και τους τόπους εγκατάστασής τους στα παραλία της νοτιοανατολικής Μαύρης Θάλασσας και στην Τσάλκα. Οι εγκυκλοπαιδικού πάλι τύπου καταγραφές την ίδια περίοδο για τους λαούς του Καυκάσου παρουσίαζαν και τους Έλληνες σε βίους παράλληλους, μη συναντώμενους ή διαπλεκόμενους με τις άλλες εθνότητες. Το ίδιο επαναλήφθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 περίοδο ενσωμάτωσης και των Δημοκρατιών της Υπερκαυκασίας στην τ. ΕΣΣΔ.

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα τοποθετούνται και οι ελάχιστες μονογραφίες ομογενών από τη Ρωσία που προσεγγίζουν ιστορικά την παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή διαθέτοντας και καλή γνώση της γεωργιανικής βιβλιογραφίας με αντιπροσωπευτικότερη την περίπτωση του Ιωάννη Κάλφογλου, δραστήριου μέλους της ελληνικής κοινότητας στο

που εκδόθηκε με επιμέλεια του Βρετανού ελληνιστή καθηγητή Richard Clogg, *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Οξφόρδη 1999, όπου άρθρο του Απόστολου Καρπόζηλου με τίτλο "The Greeks in Russia", 137-157. Η βιβλιογραφική ενημέρωση του άρθρου σταματά σε μελέτες που εκδόθηκαν μέχρι το 1991, γιατί προφανώς καθυστέρησε να εκδοθεί ο συγκεκριμένος τόμος.

⁴ Χασιώτης, *ό.π.* 32.

⁵ Ως εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα μπορούν να ιδωθούν: α) οι εργασίες Ελλήνων ερευνητών που συμπεριλήφθηκαν σε ειδικό τεύχος του περιοδικού *Journal of Refugee Studies*, τ. 4, αριθ. 4, 1991, *The Odyssey of the Pontic Greeks*, ανάμεσα στις οποίες υπάρχουν ειδικές αναφορές στους Έλληνες της Ρωσίας και της τ. ΕΣΣΔ. β) Richard Clogg, *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, St. Antony's College, Οξφόρδη 1999, όπου και το άρθρο του Apostolos Karpozilos, "The Greeks in Russia", 137-157. Ο τόμος πρέπει να εκδόθηκε με κάποια καθυστέρηση, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την έλλειψη ενημέρωσης σε εργασίες που γράφτηκαν μετά το 1991.

Βατούμ.⁶ Έκτοτε και μέχρι την περίοδο του ανοίγματος του Χρουτσόφ τη σιωπή για τους Έλληνες της Γεωργίας διέκοψε μόνον η ολιγοσέλιδη, αλλά περιεκτική, μελέτη του Simon Kaukhchishvili για τις εγκαταστάσεις των Ελλήνων στη Γεωργία που δημοσιεύτηκε το 1942 στο περιοδικό του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου της Κουταΐδας.⁷ Η δημοσίευση του άρθρου συνέπιπτε, κατά τραγική ειρωνεία, με την περίοδο των σκληρών διώξεων και των εκτοπισμών του ελληνικού στοιχείου από τις καυκασιανές εστίες του.

Δύο δεκαετίες αργότερα, το 1962, η σύντομη αναφορά του Π. Ακρίτα για τους Έλληνες του Καυκάσου και στη συνέχεια, αλλά με αρκετή χρονική απόσταση, η διατριβή της Lamara Pashaeva για την οικογένεια και τον τρόπο ζωής των Ελλήνων της Τσάλκας/1972⁸ σηματοδοτούν και την περίοδο κατά την οποία οι επιστήμονες των εθνογραφικών ινστιτούτων της τ. ΕΣΣΔ ασχολούνται με την επισήμανση και μελέτη των ιδιομορφιών, λαογραφικού κυρίως χαρακτήρα, που παρουσιάζουν οι ποικίλες εθνότητες της επικράτειάς της. Έκτοτε και μέχρι τη δεκαετία του 1990 είδαν το φώς της δημοσιότητας εργασίες με παρόμοιο περιεχόμενο που αφορούσαν τους Έλληνες της Ατζαρίας,⁹ και κυρίως της Τσάλκας. Σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις (της Leila Tsereteli/1981 και της Irina Garakanidze/1990¹⁰) γινόταν ειδική αναφορά στις μετοικεσίες των Ελλήνων από τον Πόντο στη Γεωργία κατά το 18^ο-19^ο αιώνα με χρησιμοποίηση, εν μέρει τουλάχιστον, και ελληνικής βιβλιογραφίας.

Συμπληρωματικό προς το λυμφατικό έργο των ξένων ερευνητών της σοβιετικής περιόδου υπήρξε γενικά το έργο των ελληνικής καταγωγής ερευνητών, οι οποίοι έφεραν στο φώς ενδιαφέρον ανέκδοτο αρχειακό υλικό για τη συγκρότηση των ελληνικών οικισμών στη Γεωργία γενικά (S. Angelov/1990 και στην Αμπχαζία ειδικά (N. Ioanidi/1990).¹¹ Στην ίδια

⁶ Ιωάννης Μ. Καλφόγλου, *Οι Έλληνες εν Καυκάσω*, Αθήνα 1908 του ίδιου, *Ιστορία της εν Βατούμ Ελληνικής Κοινότητας, Βατούμ, 1918 και Ο άποικος, ήτοι αι εν Ρωσσία και Καυκάσω ελληνικαί αποικίαί και αι άλλοτε διαλάμψασαι ελληνικαί επισκοπαί, αρχιεπισκοπαί και μητροπόλεις*, Βατούμ 1919.

⁷ S.Kaukhchishvili, "Istorija poselenija Grecov v Gruzii" (Ιστορία της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Γεωργία), *Trudy Kutaissskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Instituta*, 4, Κουταΐδα, 1942, 219-225.

⁸ P.G. Akritas, "Greki Kavkaza", *Narody Mira: Etnograficheskie ocherki. Narody Kavkaza*, 2, 1962, 421-432. Lamara B. Pashaeva, *Sem'ia i byt tsalkikh Urumov*, Τιφλίδα 1972.

⁹ Βλ. π.χ. Sergo Tabagua, *Kolkhoz sela Dagva*, Βατούμ 1982 και L.Demurova, "Berdzenta dasakhlebis istoriidan adzarashi. Akhalshenis etnografiuli masalebis mikhedvit", *Samkhret dasavlet Saqartvelos kopa da kultura*, 10, 1983, 96-101.

¹⁰ Βλ. Leila Tsereteli, "Mtsireaziul (pontoul) berdzenta gadmosakhlebisa da repatriatsiis shesakheb", *Matsne*, 2, 1981, 79-85. Πρβλ. και Irina Garakanidze, "Istoriia pereseleniia grekov v Gruzii XVIII-XIX vv", *Greki v Gruzii*, Τιφλίδα 1990, 28-70.

¹¹ S.Angelov, *Iz Istorii Grekov Gruzii*, Τιφλίδα 1990 N. N. Ioanidi, *Greki v Abkhazii*, Σοχούμ 1990.

περίοδο σαφώς υπήρξε η προσπάθεια ορισμένων να αναδείξουν την σύγχρονή τους ελληνική παρουσία στην Τσάλκα και τη Γεωργία με εκδόσεις προσωπογραφικού χαρακτήρα (αδελφοί Tsitlon κά./1992, 1995).¹² Παρόλη πάντως τη σταδιακή απελευθέρωσή της η ιστοριογραφική παραγωγή δεν είχε καταπιαστεί, ακόμη και μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ, με την τραυματική εμπειρία των προγραφών και των εκτοπισμών των Ελλήνων.

Η αντίστοιχη ελληνική βιβλιογραφική παραγωγή παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, τουλάχιστον ως προς την οπτική και τα ενδιαφέροντα των Ελλήνων συγγραφέων. Πρέπει από την αρχή να επισημάνουμε ότι οι Έλληνες που εξακολουθούσαν να κατοικούν στον Πόντο αντιμετώπιζαν τους μετοίκους στον Καύκασο ως συνέχειά τους, ένα κομμάτι με το οποίο διατηρούσαν ισχυρότατους δεσμούς (οικογενειακούς, φιλικούς, κοινωνικούς, πνευματικούς, οικονομικούς κα.). Η επαφή μαζί τους αποτελούσε καθημερινότητα σχεδόν. Αυτό διαφαίνεται και στην πυκνότητα με την οποία συναντώνται στον ημερήσιο και περιοδικό τους τύπο ειδήσεις για τις δραστηριότητες ή τα προβλήματα των ομογενών τους στη γειτονική τους ρωσική επικράτεια.

Οι υπόλοιποι Έλληνες ανακάλυπταν την ελληνική διασπορά του Καυκάσου στην ανατολή περίπου του 20ού αιώνα,¹³ όταν ακόμη ήταν νωπές οι μνήμες από την ήττα της Ελλάδας κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, αισθητή η απειλή από τον ενισχυόμενο και από τη Ρωσία βουλγαρικό μεγαλοϊδεατισμό και επιτακτική η ανάγκη συσπείρωσης των Ελλήνων εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων. Μέσα στο κλίμα αυτό εντάσσονται ελάχιστες (2-3) εργασίες που επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στην οικονομική ευρωστία και την κοινοτική συγκρότηση των Ελλήνων αστών των παραλίων της Μαύρης Θάλασσας από την Οδησό μέχρι το Βατούμ, σχολίαζαν τον βαθμό της αλλοτρίωσής τους ή επισήμαιναν την αντοχή τους στην αφομοιωτική πολιτική της Ρωσίας. Το τελευταίο ίσχυε κυρίως για τον ελληνισμό της νότιας Ρωσίας και της Γεωργίας.

Η πρώτη ωστόσο απόπειρα συνολικής καταγραφής του ελληνισμού της διασποράς, ανάμεσά της και των ελληνικών παροικιών του Καυκάσου,

---

¹² D. S. Tsitlon – T. D. Tsitlov – E. D. Gurieli, *Tsalkinski deti Gruzii*, Τιφλίδα 1992 και D. Tsitlon – F. Tsitlon – E. Gurieli R. Ignatiadi, *Slabn'e Greki Gruzii*, Τιφλίδα 1995.

¹³ Ενδεικτικά αναφέρομαι στο Δυονύσιο Μεταξά-Λασκαράτο, *Ελληνικά παροικία Ρωσίας και Ρωμανίας*, Βράιλα 1900, και στο Νεοκλή Καζάζη ["Περιοδεία στον Ελληνισμό του Καυκάσου", *Ελληνισμός* 9, 1906, 656-659, 721-740, 819-833, 881-901]. Την ίδια περίοδο Έλληνες λόγιοι του Πόντου στέλνουν ανταποκρίσεις τους σε περιοδικά της Ελλάδας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για τους συμπατριώτες τους που είχαν εγκατασταθεί στον Καύκασο. Βλ. πρόχειρα Ε. Μουραταχανίδης, "Οι εν Κάρς Έλληνες", *Ξενοφάνης*, 5, 1907-1908, 360-365 και Βαζελιώτης, Πανάρετος αρχμ. (Τοπαλίδης), "Οι Έλληνες του Καυκάσου", *ΕΑ*, 30, 1910, 249-251, 295-297 Τσάλκα, 360-362, 377-378 περιοχή Κάρς.

αποτολμήθηκε το 1919 από τον Μιχαήλ Δένδια.¹⁴ Ήταν η περίοδος των μεγάλων προσδοκιών από τη μικρασιατική εκστρατεία που βρισκόταν σε εξέλιξη, αλλά και της μεγάλης απελπισίας του ελληνισμού του Κάρς και του Αρνταχάν, περιοχών που η Ρωσία είχε αποφασίσει να επιστρέψει στην Τουρκία (συνθήκη Μπρεστ Λιτόφσκ/ 3 Μαρτίου 1918). Οι πρόσφυγες, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και συνωθούνταν στα λιμάνια του Βατούμ κυρίως και του Πότι αποδεκατιζόμενοι από την πείνα και τις λοιμώδεις αρρώστειες, συγκέντρωσαν για λίγο πάνω τους το φως της επικαιρότητας. Το κλίμα ακριβώς της περιόδου εκείνης καθρεφτίζεται στο έργο του Γρηγόρη Τηλικίδη (*Οι Καυκάσιοι Έλληνες προ και μετά την ρωσική επανάστασι*, Αθήνα 1921).

Στο μεσοπόλεμο (1923-1939), περίοδο κατά την οποία ο ελληνισμός προσπαθούσε να εποθλώσει τις πληγές από τις αλλεπάλληλες πολεμικές αναμετρήσεις, να λύσει το πρόβλημα της περίθαλψης και αποκατάστασης 1.500.000 προσφύγων από τη Μ. Ασία, και την Ανατολική Θράκη, τον Καύκασο και τη Ν. Ρωσία, αλλά και να περιορίσει τις κοινωνικές αναταράξεις και τον κίνδυνο από το "μικρόβιο του μπολσεβικισμού" (βενιζελικός νόμος περί του "ιδιώνυμου"),¹⁵ σποραδικές, ανύπαρκτες σχεδόν υπήρξαν οι εργασίες για τους Έλληνες του Καυκάσου.¹⁶

Η περίοδος της λήθης και σιωπής για τους Έλληνες της ΕΣΣΔ πλέον παρατάθηκε στην Ελλάδα και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον εμφύλιο και την ψυχροπολεμική περίοδο. Το τέλος πάντως της περιόδου της σιωπής σηματοδοτεί η έκδοση στα 1953 της μονογραφίας του Ελευθερίου Παυλίδη για τους Έλληνες της Ρωσίας. Ο Παυλίδης, που υπήρξε ο τελευταίος πρόεδρος της ελληνικής Κοινότητας της Οδησού, είχε πρωτοστατήσει στην ίδρυση (1920) στην Ελλάδα του Συλλόγου των εκ Ρωσίας Ελλήνων. Το βιβλίο, που εκδόθηκε με αφορμή τα 33 χρόνια της λειτουργίας του Συλλόγου περιλάμβανε πλούσιο και ενδιαφέρον αρχειακό υλικό, για τις μάταιες, στην πλειονότητά τους, προσπάθειες που κατέβαλλε το σωματείο για να προκαλέσει το κυβερνητικό ενδιαφέρον για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ομογενείς.

¹⁴ Μιχαήλ Δένδιας, *Αι ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον*, Αθήνα 1919.

¹⁵ Η αναταραχή εναντίον της κοινωνικής τάξης αποτελούσε ένα "ιδιώνυμο αδίκημα" και επέσυρε ποινή εξάμηνης φυλάκισης και στη συνέχεια εκτοπισμού σε νησί του Αιγαίου για ένα ή δύο χρόνια σύμφωνα με το Νόμος 4229 της 25ης Ιουλίου 1929. Ο νόμος ακριβώς αυτός άνοιξε το δρόμο στην Ελλάδα για τις διώξεις και τους εκτοπισμούς πολλών στελεχών ή απλών μελών του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος (Ανδρέας Ζαπάντης, *Ελληνο-Σοβιετικές σχέσεις, 1917-1941*, μετάφραση Άγγελου Βλάχου) Αθήνα 1989, 220-221. Τίτλος πρωτοτύπου: *Greek-Soviet Relations, 1917-1941*, Νέα Υόρκη 1982)

¹⁶ Ανάμεσα σε αυτές τις λίγες εξαιρέσεις μπορούμε να συγκαταριθμήσουμε το άρθρο του Γρηγόριου Τηλικίδη, "Ο εν Καυκάσω Ελληνισμός", *Ποντιακά Φύλλα*, 2, 1937-1938, 274-275, 306-312, 358-361, 438-442.

Το έργο του Παυλίδη ακολούθησε, με κάποια χρονική απόσταση, η δημοσίευση άρθρων και μονογραφιών για τους Έλληνες του Καυκάσου και ιδιαίτερα του Καρς, γραμμένων από λογίους ποντιακής καταγωγής, που στην ολότητά τους είχαν ζήσει στην περιοχή.¹⁷ Η ενασχόληση πάντως με αυτό το τμήμα του ελληνισμού δεν προκαλούσε "επικίνδυνους" για την εποχή συνειρμούς, καθώς ο κύκλος της παραμονής του στην περιοχή είχε κλείσει πριν από την οριστική εγκαθίδρυση του σοβιετικού καθεστώτος. Παράλληλα οι ερευνητές είχαν στη διάθεσή τους ικανό αριθμό πηγών που είχαν φέρει μαζί τους οι πρόσφυγες του 1919-1921, αλλά και τις προσωπικές τους μαρτυρίες για μια εγκατάσταση που δεν εκτεινόταν σε μεγάλο βάθος χρόνου (1879 κε.). Οι δραματικές μάλιστα διηγήσεις των Ελλήνων του Καρς για την τελευταία φάση της ζωής τους στην ρωσοτουρκική μεθόριο μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1914) και την Οκτωβριανή επανάσταση (1917), καθώς και για την Οδύσσεια της μετεγκατάστασής τους στην Ελλάδα, απολέεσαν τον κεντρικό πυρήνα για την σύνθεση των ιστορικών αφηγημάτων του Χρ. Σαμουηλίδη στη δεκαετία του 1980.¹⁸

Κατά την ίδια δεκαετία είχε αρχίσει να αναθερμαίνεται το ενδιαφέρον του εθνικού κέντρου για το αγνοημένο αυτό τμήμα του απόδημου ελληνισμού με αφορμή βέβαια τα προβλήματα που αντιμετώπιζε, καθώς ήταν πλέον ορατές οι ριζικές ανακατατάξεις που ακολουθούσαν την κατάρρευση του παλαιού κοινωνικού και κρατικού συστήματος μέσα στο οποίο είχε ζήσει για δεκαετίες.

Στο κλίμα αυτό θα πρέπει να εντάξουμε και για την αναζωπύρωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος των Ελλήνων ερευνητών για τους ομογενείς της ΕΣΣΔ. Οι νέες, ευνοϊκές για την έρευνα συνθήκες χάρη στη χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων που ίσχυαν μέχρι τότε στις χώρες της ΕΣΣΔ, αλλά και η τραγική, σε ορισμένες περιπτώσεις, επικαιρότητα που είχαν αποκτήσει και πάλι οι Έλληνες ομογενείς, αποτέλεσαν ισχυρή πρόκληση για την αναζήτηση νέων στοιχείων για την επαναπροσέγγιση της ιστορίας των

---

¹⁷ Εδεικτικά αναφέρομαι στα πιο ενδιαφέροντα από αυτά: Θεοφύλακτος Θεοφυλάκτου, *Γύρω στην άβεστη φλόγα*, Θεσσαλονίκη 1958. Ι. Μυρωνίδης, "Στοιχεία από την αρχική αποκατάσταση Ελληνοποντίων στον Αντικαύκασο το 1879", *Ποντιακή Εστία*, αριθ. 109-110, Ιαν.-Φεβρ. 1959, 505-506. Στυλιανός Μαυρογένης, *Το Κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου (Κάρσκαγια Όμπλαστ)* και το εν αυτό ελληνικόν στοιχείον κατά την περίοδον 1878-1920, Θεσσαλονίκη 1963. Ισαάκ Λαυρεντίδης, "Η κατά το 1895-1907 μετοικεσία Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις Ελλάδα", *Αρχείον Πόντου*, 31, 1971-1972, 450-514. Ο Νίκος Καζαντζάκης από το 1965 ήδη είχε καταγράψει την εμπειρία του από την αποστολή του στον Καύκασο (1919) με την ιδιότητα του γενικού διευθυντή του Υπουργείου Κοινωνικής Περιθάλψεως για να φροντίσει για την ανακούφιση των Ελλήνων προσφύγων από το Κουμπάν και τον Αντικαύκασο, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα 1965, 510-523.

¹⁸ Χρ. Σαμουηλίδης, *Στους πέντε ανέμους του Καυκάσου*, Αθήνα 1987 του ίδιου, *Το χρονικό του Καρς*, Αθήνα χ.χ., 1987 ή 1988.

Ελλήνων του Καυκάσου και κυρίως την αποκάλυψη των πτυχών της εκείνων που είχαν αποσιωπηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο. Μέσα σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα, καθώς πολλαπλασιάζονταν οι τίτλοι έργων που αναφέρονταν στην ελληνική διασπορά στη Ρωσία και την ΕΣΣΔ,¹⁹ φάνηκε να καλύπτονται σταδιακά τα ιστοριογραφικά κενά των προγενέστερων περιόδων χάρη στη χρήση α) αρχειακών πηγών (δυτικών, ελληνικών, ρωσικών/σοβιετικών), β) του ημερήσιου και περιοδικού τύπου των Ελλήνων της περιοχής, γ) των καταλοίπων της ποικίλης συγγραφικής και εκδοτικής τους δραστηριότητας (μεταφραστικής, λογοτεχνικής, εκπαιδευτικής) και τέλος δ) των προφορικών τους μαρτυριών.

Σήμερα μπορούμε να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι έχουμε μία πληρέστερη εικόνα για τους τόπους, τους όρους και τους λόγους μετακίνησης των Ελλήνων από τον Πόντο στον Καύκασο κατά το 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα,²⁰ της χαρτογράφησης των ελληνικών οικισμών στην Γεωργία, της κοινοτικής, πνευματικής και εκπαιδευτικής τους συγκρότησης, της πολιτισμικής τους έκφρασης.²¹ Έχει προχωρήσει ως ένα σημείο ο προβληματισμός για το αριθμητικό τους μέγεθος-οριστική απάντηση για το θέμα δεν νομίζω ότι είναι δυνατό να δοθεί- ενώ ρίχνεται όλο και περισσότερο

¹⁹ Βλ. την πρωτοποριακή (γαι την εποχή κατά την οποία γράφτηκε και το θέμα με το οποίο καταπιείστηκε) διατριβή του Έλληνα δημοσιογράφου Ανδρέα Ζαπάντη, Βιρμανία 1930 – Πεκίνο 1987, *Greek-Soviet Relations, 1917-1941*, που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Marburg της Δυτικής Γερμανίας/ 1978. Εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη το 1982. Η εργασία έγινε ευρύτερα γνωστή στο ελληνικό κοινό, αλλά και τους ερευνητές μόνο μετά την μετάφραση και έκδοσή της στα ελληνικά το 1989, *Έλληνο-Σοβιετικές σχέσεις 1917-1941*, μετάφραση Άγγελου Σ. Βλάχου, Αθήνα 1989. Πρβλ. και το ογκώδες συνθετικό έργο των Ι.Κ. Χασιώτη – Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού – Βλ. Αγτζίδη, *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία που εκδόθηκε με επιμέλεια του Ι.Κ. Χασιώτη*, Θεσσαλονίκη 1997. Το έργο του δημοσιογράφου Κ. Τσαλαχούρη, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης, 1750-1939*, Αθήνα χ.χ. (1992) παρά τη σφραγίδα της προχειρότητας και την εμφανή πρόθεση να προλάβει την επικαιρότητα, είναι χρήσιμο κυρίως γιατί εκδίδει ενδιαφέροντα έγγραφα του Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας που φωτίζουν πτυχές της ιστορίας των Ελλήνων της Ρωσίας/ΕΣΣΔ κατά τις κρίσιμες περιόδους της ιστορίας τους λ.χ. 1917-1919, 1937-1939.

²⁰ Α. Ξανθοπούλου – Κυριακού, "Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19^ο αιώνα", *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 10, 1993 91-172 της ίδιας, "The Emigration of Pontic Greeks from the Russian Caucasus to Macedonia, 1912-1914", *Balkan Studies*, 37/2, 1996, 371-388.

²¹ Αποστ. Καρπόζηλος, "Ρωσο-ποντιακά", *Αρχείον Πόντου*, 38, 1983, 153-176 του ίδιου, "Pontic Culture in the USSR between the Wars", *Journal of Refugee Studies*, 4/4, 1991, 364-371. Σημαντικό υλικό για το ελληνικό θέατρο (εργογραφία, θίασοι, παραστάσεις, κοινό κλπ.) στη Ρωσία βλ. στου Ερμή Α. Μουρατίδη, *Το ποντιακό θέατρο, Νότια Ρωσία-Γεωργία-Ουκρανία, 1810-1917*, Θεσσαλονίκη 1995 και στου ίδιου, *Το ποντιακό θέατρο. Νότια Ρωσία-Γεωργία-Ουκρανία-Αζερμπαϊτζάν-Τσετσενία, 1917-1985*, Θεσσαλονίκη 2000.

φος στην περίοδο των σταλινικών προγραφών, διώξεων και εκτοπισμών που σημάδεψαν τη ζωή των Ελλήνων της τ. ΕΣΣΔ.²²

Παράλληλα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ενώ πύκνωνε το ρεύμα φυγής προς την Ελλάδα των Ελλήνων της Γεωργίας κυρίως και της Κεντρικής Ασίας, η ιστοριογραφική μας παραγωγή άρχισε να εμπλουτίζεται με σειρά συλλογικών έργων (αποτέλεσμα συνήθως ερευνητικών προγραμμάτων) που αναφέρονται στη κοινωνική και οικονομική τους ένταξη και ενσωμάτωση στην Ελλάδα.²³ Η κατηγορία ωστόσο αυτή των εργασιών δεν αφορά την παρούσα προσέγγιση, την οποία κλείνω σκόπιμα με την αναφορά στο, αυτοβιογραφικού κυρίως περιεχομένου, έργο της Βάλιας Μουρατίδου, *Εκατόχρονη Οδύσσεια/1992*, της οποίας οι γονείς και συγγενείς ανήκαν στους ιδρυτές του χωριού Αχαλσένι (περιοχή Βατούμ). Η συγγρ. θέτει και λύνει, ό,τι τουλάχιστον την αφορά, τη σχέση της πατρίδας/πατρίδων με την εθνική ταυτότητα.²⁴

Από τη σύντομη, υπαινικτική σχεδόν περιδιάβασή μας στην ιστοριογραφική παραγωγή για τους Έλληνες της Γεωργίας παρατηρούμε ότι η ελληνική σχετική εργογραφία παρουσιάζει μια αξιοπρόσεκτη συνέχεια κατά την τελευταία πεντηκονταετία, παρά τις αυξομειώσεις στον αριθμό των έργων που επισημάνθηκαν. Από το τέλος μάλιστα της δεκαετίας του 1980 η ιστορία των Ελλήνων της Γεωργίας πήρε κάποια θέση στην πανεπιστημιακή διδασκαλία και έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο έρευνας πανεπιστημιακών δασκάλων και ερευνητών/διδασκτόρων. Εξακολουθεί ωστόσο και μέχρι

²² Οι Βλάσης Αγτζίδης και Κώστας Φωτιάδης αποδεικνύονται οι συνεπέστεροι προς τη συγκεκριμένη θεματολογία συγγραφείς. Από το πλήθος των δημοσιευμάτων τους (ανάμεσά τους περιλαμβάνονται και άρθρα στον ημερήσιο τύπο, αλλά και σε περιοδικά επιστημονικού ή μη χαρακτήρα) αναφέρω ενδεικτικά μόνον τις μονογραφίες τους που έχουν στενότερη σχέση με τον ελληνισμό του Καυκάσου: Βλ. Αγτζίδης, *Ποντιακός Ελληνισμός: Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περεστρόϊκα*, Θεσσαλονίκη 1990. του ίδιου, *Ο Ελληνικός τύπος στη Σοβιετική Ένωση. Η περίπτωση της εφημερίδας 'Κόκινος Καπνός', 1932-1937*, Διδακτ. διατριβή ανέκδοτη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1996. Κώστας Φωτιάδης, "Η γενοκτονία των Ελλήνων της ΕΣΣΔ κατά τη σταλινική περίοδο", *Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (Ιστορία-παιδεία)*, επιμ. Κ. Φωτιάδης, Θεσσαλονίκη 1995, 41-64.

²³ Την πρώτη, όσο μπορώ να γνωρίζω, έκδοση αυτής της κατηγορίας αποτελεί ο συλλογικός τόμος Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα 1992.

²⁴ Βάλια Μουρατίδου, *Εκατόχρονη Οδύσσεια*, Θεσσαλονίκη 1992, 13. "Στην περιοχή του Καυκάσου, οι πρόγονοί μου έφεραν μαζί με τη νοσταλγία για την πατρίδα τους (τον Πόντο) και τα ήθη και έθιμά της, την προκοπή, τη δημιουργικότητα, το βαθύ θρησκευτικό τους συναίσθημα... έχτισαν χωριά με εκκλησίες και σχολεία, μεγάλωσαν το απλό ψαροχώρι Βατούμ και το έκαναν πόλη και την ίδια δραστηριότητα έδειξαν και σε άλλες περιοχές του Καυκάσου... Τη χώρα εκείνη την αγάπησαν ως δεύτερη πατρίδα τους...", για να καταλήξει στην τελευταία παράγραφο του βιβλίου της "συνεπήρε η μαγική δύναμη που με δένει με τις ρίζες μου, με οδήγησε το αίσθημα καθήκοντος να περιγράψω την μακρόχρονη και πικρή πορεία της μεγάλης ποντιακής οικογένειας, προτού αυτή να ενσωματωθεί στην πατρίδας μας, την Ελλάδα", 252.

σήμερα (με ελάχιστες εξαιρέσεις) α) να αποτελεί ενασχόληση ερευνητών ποντιακής καταγωγής, όχι πάντοτε απαλλαγμένων από (δικαιολογημένες ως ένα σημείο) συναισθηματικές φορτίσεις και β) να περιορίζεται στην διερεύνηση της ιστορίας των Ελλήνων χωρίς ανάλογες αναφορές σε λαούς με τους οποίους συμβίωσαν στον ίδιο χώρο, αντιμετώπισαν τα ίδια ή και διαφορετικής τάξεως προβλήματα, αντέδρασαν με τον ίδιο ή διαφορετικό τρόπο σε γεγονότα που τους αφορούσαν. Η ελληνική λοιπόν ιστοριογραφική παραγωγή (έχω την αίσθηση ότι αυτό αφορά και τους Γεωργιανούς) έχει ακόμη να αντιμετωπίσει δύο σημαντικότητες, κατά την άποψή μου προκλήσεις, τις οποίες ελπίζω να ξεπεράσει στον αιώνα που μας έρχεται: α) να κερδίσει το ενδιαφέρον όσο το δυνατόν περισσότερων Ελλήνων επιστημόνων, πέρα από τοπικισμούς και β) με τη μελέτη του άλλου (λ.χ. του Γεωργιανού, του Αρμένιου, του Αζερμπαϊτζανού) να δώσει, μέσα από τη σύγκριση, τη διάσταση που πραγματικά αρμόζει στη μακραίωνη παρουσία των Ελλήνων στις παρυφές της Ευρώπης.